

SZABÓ JÓZSEF SZUVERENITÁS-ELMÉLETÉNEK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

Hogyan szökken szárba az elmélet, ha magja magyar földbe hull?

TAKÁCS Péter

Közismert tény, hogy a magyar jogtudományban sokáig méltatlanul mellőzték, majd csaknem elfeledték Szabó Józsefet. Személyes körülményei évtizedeken át nem tették lehetővé, hogy tanítson vagy érdemi alkotó munkát folytasson, s hosszú időn keresztül csupán rövid ismertetéseket közölhetett hazai szerzők könyveiről külföldi lapokban. Az 1957 és 1982 közötti két és fél évtized során például mintegy tizenöt ilyen idegen nyelvű recenziója jelent meg Antalfy György, Bónis György, Peschka Vilmos, Ruszoly József, Szentpéteri István, Varga Csaba és mások munkáiról az *American Journal of Comparative Law*-ban, valamint az *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*-ben. Miután azonban mellőzöttsége részben mérséklődött, majd rehabilitációja megtörtént,¹ szelleme több területen is nyomot hagyott a hazai jogi gondolkodásban. Sokan még ma is – vagy inkább úgy fogalmazok: ma inkább, mint korábban – felidéznek a *közigazgatási bíráskodásról* szóló nézeteit, valamint – nem ritkán aktualizáló céllal – a *tiszta parlamentarizmust* és az *alkotmánybíráskodást* szembeállító érdekes (bár szerintem nem helyes) elgondolását. Idézgetik továbbá a *történeti alkotmánnyal* kapcsolatos tetteit és azt a *jogforrástani* koncepciót, amely szerint egy parlamenti rendszerben semmi sem indokolja a „sarkalatos” és a „rendes” törvények megkülönböztetését. Az elmúlt két évtizedben elemzések születtek továbbá *jogfilozófiájáról*, *közjogi gondolkodásáról* és *politikai nézeteiről* is.

Különös ellenpontja ennek, hogy átfogó, kimerítő és részletesen kidolgozott önálló elméletet Szabó ezeken a területeken nem fejtett ki² – így minősíthető teóriája az államelmélet és a nemzetközi jogtudomány metszéspontjába tartozó területen, a *szuverenitás* kérdésében volt. S e tételt meg is fordíthatjuk: miközben *szuverenitás-elmélete* átfogó

1 Talán nem felesleges itt felidézni azok nevét, akik Szabó József szellemi rehabilitációja érdekében az 1990-es években a legtöbbet tettek. Az, hogy emléke megőrződött és szelleme eleven maradt, ismereteim szerint mindenekelőtt Szabadfalvi Józsefnek és Turcsány Péternek, valamint Boleraczky Lorándnak, Ruszoly Józsefnek, id. Trócsányi Lászlónak és Varga Csabának köszönhető. Később többen is csatlakoztak hozzájuk. A rehabilitációs folyamat lezárását az a konferencia és kiállítás jelentette, amelyet az SZTE Állam- és Jogtudományi Kara, Klebelsberg Könyvtára és az MTA Szegedi Akadémiai Bizottsága Jogtudományi Szakbizottsága szervezett Szegeden, 2012. szeptember 27-én Szabó halálának 20. évfordulója alkalmából.

2 Bár jogelméleti művei szerteágazóak és egy-egy kérdés vonatkozásában teljeseek, a jogról mint olyanról alkotott általános szintű elmélete (1938, 1941, 1942) – valószínűleg egyéni pályája alakulása okán – fragmentált volt és az is maradt. Ugyanez a helyzet alkotmányjogi nézeteivel: a magyar alkotmányjogról írott vázlatai (1948, 1949) részletesek ugyan, de azok kereteit az egyetemi oktatás követelményei jelölték ki. Szabó József műveinek bibliográfiáját lásd *A jogbólcsélet vonzásában. Válogatott tanulmányok* című kötetében (szerk.: Szabadfalvi József, Miskolc, Bíbor, 1999) 217–225. p., valamint a *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas* című kötetben (szerk.: Varga Csaba [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae] Budapest, Szent István Társulat, 2006) 82–89. p.

jellegű, részletes és a tudományosság klasszikus követelményei szerint kidolgozott, az szinte alig váltott ki hatást, és nem nyomta rá bélyegét sem közvetlen szellemi környezetére, sem az utókor szellemi életére. S ebben szerintem nem a Szabó érett férfikorára eső, s életét oly sok ponton befolyásoló rendszer (1948–90) politikai és tudománypolitikai jellemzői játszották a főszerepet. Ezt erősíti (ha nem is bizonyítja), hogy Szabó szuverenitás-elmélete akkor sem elevenedett meg, amikor egy lényegesen különböző korszak következett, vagyis 1990 után. Időről–időre akadtak ugyan néhányan, akik olvasták vagy legalább átlapozták az 1937-ben megjelent munkáját,³ tanultak belőle egy kicsit vagy sokat, aztán visszatették a polcra értékeletlenül. Szabó elméletét utóbb néha-néha megemlítik vagy más elméletekkel együtt röviden bemutatják,⁴ de értékelésére mindaddig nem került sor. Jelen írás – s az alcím erre utal – nem magát az értékelést vállalja fel, bár ezen a területen is állást foglal, hanem ennek hiányára és fontosságára kívánja felhívni a figyelmet, néhány konkrét összefüggés kiemelésével.

Szabó szuverenitás-elméletének az egyetemi folklórban sokáig az volt a szokásos értékelése, hogy nem nagyon eredeti, hanem csak kompiláció, legjobb esetben is összegzés, s az 1937-es mű lényegében mások írásainak kivonatát tartalmazza, kicsit rendszertelenül. E sommás nézet nyilvánvalóan téves és igazságtalan. Téves nézetek persze a tudományos életben – rendszerint – csak akkor terjednek el, ha van valamilyen szerény igazságmagjuk is. Szabó esetében ez az igazságmag abban állt, hogy a szóban forgó írás valóban sokféle nézetet foglalt össze, elemzett és értékelt, gyakran nem kellő helyi érteken kezelve azokat. Ám szerintem nem az a baj vele, hogy „tücsköt-bogarat” összehordott, mint esetleg egyesek gondolják, hanem az, már ha volt vele baj egyáltalán, hogy nem süt át rajta az a *szilárd elméleti álláspont*, amelynek alapján egy magabiztos szerző kezeli tárgyát, rendezi a probléma megoldása során felvetődő kérdéseket és értékeli mások álláspontjait. Ha ebben igazam van, akkor ez egy nagyon sajátos ok miatt alakult így.

Ebben az írásban azt szeretném kimutatni, hogy *ilyen* szilárd elméleti állásponttal Szabó korábban, nevezetesen 1931-ben rendelkezett, de szakmai vagy politikai okokból „megzavarták”, s az 1937-es munka megírásának idejére – miközben jóval több ismerettel bírt, mint az ugyancsak a szuverenitásról szóló 1931-es kéziratos dolgozatának megírása idején – kissé elbizonytalanodott. Vagyis 1937-ben (valójában 1936 őszén, amikor a

3 Megjegyzem: ehhez be is kellett szerezni, amihez viszont (a könyvtárközi kölcsönzés internetes korszakot megelőző világában) azonosítani is kellett e pár száz példányban létező műve(ke)t. Ez utóbbi – tekintettel a munka szerkezetére és a szegedi egyetemi *Acta* meglehetősen különös szerkesztési elvére (mely feltehetőleg a szerkesztőség és a szerző megállapodásán alapult) – nem kevés bibliográfiai leleményt kívánt. A *viszonylag egységes* mű ugyanis *két* – részben, egymásról független, vagyis külön-külön művekre utaló – *cím alatt* jelent meg 1937-ben, a szegedi *Acta* ún. *Juridico-Politica* szekciójának egy kötetében (*tomus XI.*), de külön „füzetekben” (*fasciculus* 1–2.), ugyanakkor folyamatos paginációval. Az elsőnek mondott rész [*A szuverenitás (Nemzetközi jogi tanulmány)*]. 1–224. p.] a dolog érdemét tárgyalja, a második [*Szuverenitáselméletek*]. 225–426. p.] pedig az arra vonatkozó elméleteket mutatja be. Szövegszerűen kimutatható, hogy a szerző a *Szuverenitáselméletek* címen a *Fasc.* 2-ben megjelent kötet anyagát szánta *első* résznek, *A szuverenitás* címen *Fasc.* 1-ként megjelentet pedig *második*nak. „Át kellett magunkat verekednünk a szuverenitáselméletek szürke tömegén – írta a második „füzet” végén (405. p.) –, mert ha ez nem is vezetett el a végcélig, mindenesetre olyan lépcsőfokát jelentette a szuverenitás tanulmányozásának, amit ... legfeljebb túlhaladni lehet, de mellőzni nem. Eme további szempontok bevonása a szuverenitásról írt másik munkánkban történt meg.” A részek felcserélésére utal az is, hogy az *Előszó* a második füzet elején olvasható.

4 Lásd például SZABADFALVI József: *Szuverenitás-elméletek a 20. század első felének magyar jogirodalmában*. Előadás az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága, valamint Jogtörténeti Albizottsága által 2012. május 15-én szervezett tudományos tanácskozáson. Debrecen, gépirat, 2012.

kéziratot lezárta) *több ismerettel rendelkezett, de kevesebbet tudott* a szuverenitásról, mint 1931-ben. Ennek az elbizonytalanodásnak az eredménye lehetett az a „relatív szuverenitás-elmélet”, amit az 1937-es munkában kifejtett. Ezzel valószínűleg maga is elégedetlen volt, és – miközben saját korábbi tételeinek legtöbbszörét kimondatlanul is elhagyta – érezhetően hányódott a különböző álláspontok között.

Az egyetemi folklórban elterjedt sommás nézet első megfogalmazása egyébként ismereteim szerint Buza László „véleményes jelentésében” olvasható, amit „Dr. Szabó József kir. bírósági jegyző úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanárrá képesítése végett bemutatott dolgozatairól” írt 1940-ben (egyébként egy 1938-as kezdetű eljárásban). Ebben Buza azt állította: a szerző „páratlan szorgalommal gyűjtötte össze mindazt, amit a szuverenitás kérdésére vonatkozóan az irodalomban talált” és „olyan szerzők felfogását is idézi, akik a szuverenitás kérdésére csak-egy-két odavetett megjegyzést tettek”. Miközben (állítólag) ezt tette, e műben – folytatódik a jelentés – „velük szemben nem mindig jutnak jelentőségüknek megfelelő méltatáshoz azok, akik a szuverenitás problémáját beható vizsgálat alá vették s új szempontokat vittek be felfogásukba”.⁵ Hogy Buza pontosan mely szerzők elméletét is hiányolta, azt nem mondta meg. Ezt nem is tehette, hisz Szabó szinte minden releváns kortárs és korábbi álláspontot ismert, s lehetetlen, hogy kihagyott volna valakit, aki „új szempontokat” fogalmazott volna meg a kérdésben. Az egész véleményt ez az intellektuális és morális tónus uralja; írója lényegében egy olyan álláspontot kér számon a szerzőn, amely felé az már sokkal jobban elmozdult annál, amint öt évvel korábbi munkája alapján feltételezhetően szeretett volna. A jelentésben volt valami sajátos részrehajlás, s az annak elfojtására, de legalábbis leplezésére való törekvés is. Ebből és néhány más tényből számomra úgy tűnik, hogy Szabó József szakmai pályáját nagyban befolyásolta az a viszony, ami közötté és a nemzetközi jog szegedi professzora, Buza László között alakult ki. E viszonyban – bár személyes kapcsolatuk további történeti elemzést kívánna, s itt csak írásművek alapján nyilatkozok – lehetetlen nem észrevenni az utóbbi oldalán némi malíciát. Hogy ezt mi okozhatta (szakmai véleménykülönbség, erkölcsi és politikai nézeteik különbsége, a bíráló esetleges hiúsága, stb.), ma már valószínűleg nem lehet, s talán nem is érdemes megállapítani; magával a ténnyel azonban számolni kell.

A történet Szabó szakmai pályájának kezdeteihez megy vissza. A szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara 1931-ben egy tudományos dolgozat elkészítésére vonatkozó pályázatot – ahogy akkor mondták: „pályátételt” – írt ki, mely az *állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalmának kifejtését* kívánta, a legjobb dolgozat szerzőjének pályadíjat ígérve. A kiírásra egyetlen pályamű érkezett be: Szabó József jogszigorló írása.⁶ Ez egy több száz oldalas⁷ kézzel írt szöveg volt, melyet szerzője – a kiírás

5 Buza László ny. r. tanár *Véleményes jelentése Szabó József kir. bírósági jegyző úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanárrá képesítése végett bemutatott dolgozatairól*. 1940. szeptember 17. Szeged, gépirat [17–29.] 25. p.

6 SZABÓ JÓZSEF: *Az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma. Írta Szabó József jogszigorló. Pályamunka a m. kir. Ferenc József Tudomány Egyetem nemzetközi pályázatára. 1931. Kézirat (kézzel írva), Szeged, 1931. I–XXX + 1–512. p.* [a továbbiakban: *Szuverenitás-pályamunka* (1931)] (Itt jegyzem meg, hogy *szuverenitás* szó azóta megváltozott helyesírását illetően a címekben meghagyom az eredetit, a szövegben azonban, ideértve az idézeteket is, a mai helyesírás szerint járok el.)

7 Az 1931-es értékelő jelentés szerint 416 oldalas, a ma is fellelhető (a címlapon a szerző nevét és a megírás idejét is tartalmazó, s így feltehetőleg a beadott pályázat mellett „második példányként” összeállított) kézirati anyag 512 oldalas.

szerint – jeligésen⁸ küldött be. A kérielt, lendületes, tudatos és határozott személyiségre utaló kézírásos szöveg a nyomtatott könyvek szokásos tipográfiai és könyvészeti formáját idézte: volt benne „címmegyed”, a lábjegyzetek oldalanként, a lap alján voltak olvashatók, a szöveg előtt részletes tartalomjegyzék, rövidítések jegyzéke, idézett művek jegyzéke, stb. állt, mintegy harminc oldalon. A szerző csaknem másfélszáz magyar, német, angol, francia olasz spanyol és latin nyelvű művet használt fel, s mintegy harminc elméletet elemzett. A felhasznált művek listáját akkurátusan a dolgozat elejére tette. A formai jegyek arra utalnak, hogy a már megírt szöveget szerzője legalább egyszer (kézzel) átírta.

Az egyetem jogi kara a pályaműről értékelést készítetett két professzorával: Buza Lászlóval és Horváth Barnával. A „Tekintetes Kar!”-nak szóló, négy oldalas, levélformában szövegezett bírálatot Buza László nyilvános rendes tanár írta és írta alá 1931. május 10-én, majd két nappal később a gépirásos levél utolsó lapjának aljára Horváth Barna kézírással lakonikusan odaírta: „Az első bíráló K. [kolléga] javaslatához hozzájárulok.” A kar tanácsa 1931. május 15-i rendkívüli ülésén a megtárgyalta a jelentést és a pályázónak „szorgalmi díjat” szavazott meg.

Annak magyarázata, hogy a pályázó nem „pályadíjat”, hanem csak „szorgalmi díjat” kapott, Buza László részletes bírálatában lelhető fel. E különös felütéssel kezdődő írás szerint a pályamű „joggal ébreszti azt a reményt, hogy a kérdésnek minden irányú alapos kifejtését fogja nyújtani”, ám az a következő bekezdésben rögtön így folytatódik: „Sajnos azonban ezt a reményt nem váltja valóra.”⁹ Ezután a Szabó által kifejtett elmélet megsemmisítőnek szánt kritikája következett mintegy három oldalon. Mindezt Buza azzal zárta: „öszintén sajnálja”, hogy a szerző a pályamű fő kérdését „helytelenül fogta fel”.¹⁰ S bár az írás – tette hozzá – „nem tehetségtelen ember munkája, s a szerző a tudományos működésre való hajlamának és képességeinek is kétségtelen jeleit mutatja”, az utolsó bekezdésben mégiscsak ez olvasható: „A pályadíj kiadását a kifejtettek alapján *nem hozhatom javaslatba*, de a szerző szorgalmára és a kérdés helytelen felfogása mellett is megnyilatkozó értékes képességeire tekintettel javasolom, hogy a pályadíj egy tekintélyes része számára *szorgalmi díj* címén kiadassék.”¹¹

Mi állt e különös, részben akár szomorúnak is mondható történet mögött? Hisz joghallgatók 1931-ben sem szoktak tömegesen négy-ötyszáz oldalas pályamunkákat benyújtani különböző pályatételekre, melyek közül a bírálók csak habozva, töprengve és bizonytalanságok között válogathatják ki a legjobbakat. Ilyen körülmények között egyszerűen furcsa, hogy az egyetlen beérkezett – terjedelmes, formai megjelenése alapján a fiatal szerző szemei előtt valószínűleg már-már megjelent könyv formában feltűnő – pályaművet csak szorgalmi díjra érdemesítették, azaz nem fogadták el. A dolgozat sok elemében

8 A jelige – s ez talán expresszív-szimbolikus jelentőségű – Somló Bódog *Juristische Grundlehre* (1917) című művéből vett idézet volt. A pályamunka okfejtése egyébként Somló gondolatával záródik. Mint közismert, Somló hosszú ideig a szegedi kar „jogelődjének”, a kolozsvári jogi karnak az oktatója volt, pályája korai szakaszában nemzetközi jogot is tanított. Halálától a pályadíj kiírásakor még csak egy évtized telt el; szelleme tehát Szegeden 1931-ben eleven lehetett.

9 BUZA László [– HORVÁTH Barna]: *Tekintetes Kar!...* [Részletes bírálat Szabó József „Az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma” című pályaművéről.] Gépirat. Szeged, 1931. (1931. május 10–12.) [a továbbiakban: *Részletes bírálat...* (1931)] 1. p.

10 *Uo.*, 4. p.

11 *Uo.* Buza „nagyvonalúsága” talán azzal állt összefüggésben, hogy a pályadíjat nem az egyetem fizette, hanem (amint arról Révész Béla szíves közlése alapján értesültem) azt „Szeged város, a Megyei Takarékpénztár, az Angol-Magyar Bank, magánosok és az egyetem adományaiból” finanszírozták.

kétségtelenül diákos jellegű volt, de vitathatatlanul komoly munkáról és tudásról árulkodott – nem beszélve arról, hogy az abban képviselt gondolati irány egybeesett a nemzetközi szakirodalomban is képviselt egyik leghangsúlyosabb tendenciával.

A kiírt pályadíj kiadásának megtagadására vonatkozó javaslat, vagyis az elutasítás mögött alighanem két, egymással összefüggő körülmény állt: egy *szakmai* és egy *politikai*.

Az első azt jelenti, hogy a dolgozat írója és bírálója a szuverenitás kérdésében jelentősen *eltérő állásponton* volt. Buza László a *klasszikus*, pontosabban: az adott korban kicsit *régimódi*, vagy mondjuk ki egyenesen: ekkor már elméletileg *korszerűtlen* álláspontot képviselte (feltehetőleg az alább említendő politikai szempont miatt), míg a jogszigorló kifejezetten *korszerű* nézeteket vallott. Álláspontját fiatalos hevülettel, kiélezett és egyszerű tételekben fogalmazta meg, s azt széleskörű szakirodalmi jártasságról tanúságot téve, tudományos előéletéhez mérten színvonalasan képviselte. Az akkor 22 éves ifjú – ahogy ma mondanánk – „leiskolázta” a régimódi elméletek kidolgozóit és híveit,¹² amit az akkor 46 éves professzor – ugyancsak mai kifejezéssel élve – „zsigerből” elutasított. Elutasító álláspontját néhány odavetett, az adott esetben azonban üres kritikai sablonnal igazolta: a dolgozat írója – fogalmazott – „helytelenül fogja fel” a kérdést, „mindenáron eredetiségre törekszik”, „saját megállapításaival szemben nem kritikus” és így tovább.

Az 1931-es pályamű alapeszméje, hogy a *szuverenitás* fogalma a *nemzetközi jog* mi-benlétének függvényében fejthető ki: „hogya mi a szuverenitás s a rá való felelet, attól függ, mi a nemzetközi jog” – olvasható már az első oldalon. A dolgozat aztán jó diákhöz méltó szorgalommal áttekinti a szuverenitás kérdésével foglalkozó szakirodalom klasszikus szerzőit, és megállapítja: szerintük „a szuverenitás absolutum, superlativus: legfőbb és független hatalom...” A dráma ott kezdődik, hogy Szabó belátta és leírta: „azok az életviszonyok, amelyekre ez az elmélet [ti. a klasszikus elmélet] kifejlődött, megváltoztak. Az idő bebizonyította, hogy az állam nem végső fejlődési formája az emberi közösségeknek, nem a legmagasabb hatalom ég és föld között, hanem... csak egy lépcső az emberi szervezkedésben, jöllehet talán egyike a legfontosabbaknak.” Mindezek alapján egyszerűen – s mellékesen: szerintem helyesen – megállapította, hogy „a szuverenitásnak a régi viszonyokra szabott fogalma anachronismussá vált.”¹³ A klasszikus iskola szerinte „nem vette ezt figyelembe, s mindmáig mereven ragaszkodik a szuverenitás-dogma szá-

12 Buza László álláspontját – melyet Szabó feltehetőleg előadásából rekonstruált és *Nemzetközi jogi előadásai* (Szeged, 1928.) című munkájára tekintettel hivatkozott – a dolgozat több helyen is érintette, egy oldalon (*i. m.* 34. p.) részletesen is bemutatta, de kifejezetten nem bírálta. A szövegből nem lehet megállapítani, hogy Szabó szándékosan kerülte-e a kritikát, vagy félreértette tanárát. Én az utóbbit tartom valószínűbbnek. Erre abból következtetek, hogy azt írja: Buza „a Jellinek-féle önkötelezési elmélet alapján áll, s annak azt az értelmezését fogadja el, amelyről fentebb kifejtettem, hogy a szuverenitás tagadását rejt magában”. Buza azonban nem pontosan ezen az állásponton volt. A félreértés abból is eredhetett, hogy a fiatal „jogszigorló” pontatlanul interpretálta az állam önkötelezésének jellinek elméletét, aminek oka, hogy Jellinek szuverenitás-elméletét nem a megfelelő forrásból ismerte meg (ti. a hivatkozások és az idézett művek jegyzéke szerint ekkor még nem olvasta az 1900-ban megjelent *Allgemeine Staatslehre*t). Az 1937-es tanulmányokban az *Allgemeine Staatslehre* gondolati anyaga már komoly hangsúlyt kapott, de – mivel Szabó álláspontja változott – nem vált (miként válhatott volna egyébként 1931-ben) az érvelés alapjává.

13 SZABÓ József: *Szuverenitás-pályamunka* (1931) 41. p. (Az álláspont helyessége melletti érveimet az elmúlt években több helyen is kifejtettem, a szuverenitásnak a „közhatalom” fogalmi leírásában való használhatóságát megkérdőjelezve; lásd például TAKÁCS Péter: *A szuverenitás mint az állam fogalmi megragadásának kategóriája*. megj.: Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Cserny Ákos. Budapest, Nemzeti Közszerkesztési és Tankönyvkiadó, 2013. 549–569. p.)

zadokon át kifejeződött, idővel azonban üressé vált fogalmához.” Fő következtetését egy történelmi vízióra utaló, már-már romantikus képpel fogalmazta meg, William Turner akvarelljeinek stílusában: „Forradalmak, szabadságharcok vihara alaposan megtépázta a belső szuverenitásnak nevezett hatalmat – fogalmazott a fiatal Szabó –, s a fejlődés lerombolta a külső szuverenitásnak az államokat elválasztó Potemkin-falait és romjaikból palotákat emelt Hágában, Genfben, minden államnak közös célja: az örök béke nevében”.¹⁴ Fő következtetése aztán az lett, hogy ennek az anakronisztikussá vált, kiüresített fogalomnak nem lehet – és nem is kell – új tartalmat adni. Ebből egyfelől az következik, hogy „az állam alá lévén rendelve a nemzetközi jognak, nem legfőbb [és] nem szuverén”, másfelől pedig az, hogy „a klasszikus értelemben vett állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma elképzelhetetlen.” Végül a jogszigorló leütötte a saját maga által magasba repített labdát: „a pályatételül kiírt kérdés: az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma, önellentmondást rejt magában – írta –, mivel a nemzetközi jognak már a pusztá léte megszünteti az államok szuverenitását, vagyis a szuverenitás és a nemzetközi jog egymást kizáró fogalmak”¹⁵ Ez a konklúzió kétségtelenül bosszantó lehetett annak számára, aki a pályázatot kiírta.

A kiírt pályadíj kiadásának megtagadására vonatkozó javaslat másik, *politikainak* mondható oka szerintem az volt, hogy Szabó nem tisztelte kellőképpen a két világháború közötti Magyarország hivatalos ideológiáját és az értelmiségi *establishment* gondolkodásának a szuverenitás kérdésével összefüggő elemeit. A szuverenitás egy 1920-ban kisállammá lett országban sokak számára azért volt fontos eszme, mert védelmet ígért a Trianonért kizárólagosan felelőssé tett nagyhatalmak további befolyásával szemben. Szabó ezzel szemben e dolgozatban – mint Buza észrevette – „értékes ténynek minősíti a szuverenitás megszűnését, s elítéli azokat, akik a szuverenitás visszaállításáért küzdenek.”¹⁶ A szuveren-

14 *Uo.*, 42. p. Szabó álláspontját csak az abban alkalmazott expresszív kép miatt neveztem „romantikusnak”. Amennyiben a (feltételezhető) indokokra is kiterjesztjük az értékelést, nevezhetnénk azt eklektikusnak is. Ezen azt értem, hogy nem állapítható meg pontosan, hogy miért is foglalta el a szóban forgó az álláspontot. Az adott korban a szuverenitás-fogalom elvetésének több *jellegetes indoka* volt. Szerepet játszhatott abban (*a*) a 16–17. században született modern állam *történelmi kontextusa* is, vagyis az, hogy vesztfálijainak mondott államközi rend repedései a 20. századra egyértelművé váltak, ami tendenciaszerűen az állami önállóság mértékének csökkenésében fejeződött ki. Közismert módon ez Jellinek 1900-ban kifejtett álláspontjának alapja. A szuverenitást tagadó nézetek kialakulásában szerepe lehetett továbbá (*b*) a nemzetközi kapcsolatok elméletében *liberális internacionalizmusnak* mondott elmélet is. Ez az Immanuel Kant elméletéig visszavezethető s az adott korban Woodrow Wilson által képviselt elmélet a békét – egyebek mellett – a nemzetközi szervezetek lététől és tevékenységétől tette függővé, melyek (Szabó kifejezésével élve) „hágai és genfi palotáikból” kontrolálhatják az államokat. Végül (*c*) egy ilyen álláspont kialakulásában szerepe lehetett annak is, hogy a szuverenitás-*fogalom* pontatlan, kusza, *ellentmondásos* és tisztázhatatlan jelentésű. Ezt vallotta az adott korban például Lassa Francis Lawrence Oppenheim a híres *International Law*-ban: „Talán egyetlen fogalomnak sem olyan ellentmondásos a jelentése, mint a szuverenitásnak. Vitathatatlan tény, hogy e fogalomnak ... sosem volt egyetemesen elfogadott jelentése”. Számomra úgy tűnik, hogy Szabó 1931-es álláspontja mindhárom forrásból táplálkozott.

15 *Uo.*, 55–56. és 58. p. A dolgozat második fő fejezetében, vagyis a még hátralévő mintegy négy és fél-száz oldalán ezt az alap gondolatot próbálta – Buza fordulatával élve: „a kezdő író túlbuzgalomával” – bizonyítani. Ez abban állt, hogy a szuverenitás „tulajdonképpeni és nem tulajdonképpeni korlátait” elemezte mind az ún. belső, mind a külső szuverenitás vonatkozásában, meglehetősen aránytalan szerkezetben. (Itt jegyzem meg, hogy Szabó József számos művének, ideértve a későbbi két szuverenitás-tanulmányát is, komoly szerkezeti problémái voltak, aminek szerepe lehetett a velük kapcsolatos, imént említett sommás vélemény kialakulásában is. A szerencsésebb szerzők esetén az efféle szerkezeti problémákat a szerkesztők meg szokták oldani.)

16 BUZA László [– HORVÁTH Barna]: *Részletes bírálat...* (1931) 4. p.

nitás, melyet „minden állam féltve őriz”, szerinte nem az állam abszolút szabadsága, vagy önkény, ahogy Szabó (a mai olvasó szempontjából) oly szerencsétlenül nevezte, hanem „a nemzetközi jog által biztosított cselekvési szabadság”. A nemzetközi jog legfontosabb feladatát Buza abban látta, hogy minél tökéletesebben „kiépítse és védje” e szabadságot.

E nézetkülönség más területen is kifejezésre jutott: „Egészen meglepő az – írta Buza némi indignációval –, amit [a dolgozat szerzője az] idegen államoknak a magyar *királykérdés*be való beavatkozásáról mond. A külföldi (főleg szomszédos) hatalmak *tiltakozását* a Habsburgoknak a magyar trónra való visszatérése ellen, mint végszükségi cselekményt *jogosnak jelenti ki*, mert szerinte kétségtelen, hogy ’a világbéke (s így a nemzetközi jogrend) szempontjából nem kívánatos a Habsburgok közismert hódító politikájának felélése.’ (300. lap). Hajlandó vagyok ezt a megállapítást annak tudni be, hogy szerző mindenáron eredetiségre törekedve nem gondolta végig állásfoglalását, mert az általa felállított tétel azt jelentené, hogy az utódállamok a végszükségre hivatkozással jogosítva vannak Magyarország minden olyan ténykedését már csirájában *megakadályozni*, mely a trianoni határok megváltoztatásához vezethetne. Ez a tétel nemcsak nemzeti szempontból tarthatatlan, de jogi szempontból sem fogadható el, mert a végszükségnek a veszély *közvetlen* volta a nemzetközi jogban is fogalmi eleme.”¹⁷

A két ember között tehát jól meghatározható *politikai nézetkülönbségek* is voltak, vagy talán helyesebb így fogalmazni: olyan politikai nézetkülönbségek voltak, amelyek *szakmai* síkon, sőt jogdogmatikai kérdésekbe csomagolva jelentek meg. Egyértelműen kimutatható, hogy Szabó nem osztotta a Horthy-korszak jellegzetes ideológiájának nemzeti elemeit, s a szuverenitás-problémát egy világtörténeti folyamatba ágyazva gondolta végig. Szakmai álláspontja – miszerint a szuverenitás hagyományos fogalma egy korábbi korszakhoz, a 16–20. század közötti időszakhoz tartozik – szerintem nem volt helytelen. A problémát részben az okozta, hogy a hagyományos fogalom kérdéssé vált voltához azt is hozzá-tette: abban a világtörténelmi folyamatban, amely ezt előidézte, a nemzeti érdekeknek az önálló államiság kereteire tekintettel lévő „szabad” érvényesítése is megkérdőjelezhető. A Buza-féle kritika kapcsán – miszerint Szabó értékes ténynek minősíti a szuverenitás „megszűnését”, s elítéli azokat, akik annak „visszaállításáért” küzdenek – érdemes odafigyelni a dolgozat nyílt sisakos, de tárgyyszerű és visszafogott fogalmazására, vagyis a szövegezéssel sugallt kontextusra is. „[É]rtekezésemben kizárólag a ’mi van’ szempontjából vizsgáltam az állami szuverenitás fogalmát és értékelő (erkölcsi, jogpolitikai) szempontok felvállalásától lehetőleg tartózkodtam. Most azonban – írta a szöveg vége felé (egyébként első világháború után tizenkét évvel) – az elmondottak befejezésül szükségesnek tartom megállapítani azt, hogy az államok önkényének a nemzetközi jog által való korlátozása, vagyis az állami *szuverenitás megszűnte* nemcsak valóság, hanem *jogpolitikailag is értékes tény*. Elvégre az államok népeikért vannak, s egyetlen céljuk azok boldogulásának előmozdítása. Ha ezt külön utakon keresik, állandóan összeütköznek egymással s népeik érdekét nem, legföljebb veszét szolgálják. Márpedig egyesülniük csak szuverenitásuk feláldozásával lehet. S akik ennek ellenére is az állami szuverenitás visszaállításért küzdenek, még ma is, kénytelenek fiktív célokat állítani az állam igazi célja helyébe, mely célok rendesen egy pontban csúcsosodnak ki: [s ez] a *nationalismus*...”¹⁸ Arra, hogy mi is az államoknak ez

17 *Uo.*, 3–4. p. (Kiemelések tölem; e kiemelések Buza szavainak érveléstanilag megkérdőjelezhető elemeit kívánják mutatni.)

18 SZABÓ: *Szuverenitás-pályamunka* (1931) 509–510. p.

az ominózus „egyesülése”, a fiatal „jogszigorló” nem tért ki, de a szövegből nem sejlik fel több, mint ami másfél évtizeddel később az Egyesült Nemzetek szervezeti égisze alatt valójában megvalósult. S ebben nem tévedett: az állami szuverenitás korlátozásának világtörténetében a következő lépést egy ilyen szervezet létrehozása jelentette, 1945 után.

Ha összehasonlítjuk Szabó József 1931-es és 1937-es írásait, igen érdekes összefüggéseket találunk. Amíg az 1931-es munkát azzal zárta, hogy „szuverén állam [...] ma már nincsen”¹⁹, addig az 1937-es tanulmányban megkülönböztet szuverén és nem szuverén államokat és azt mondta: „a szuverén állam korlátozva lehet ugyan a nemzetközi jog által, ami fölötté áll, tartalma azonban az ő hozzájárulása nélkül létre nem jöhet”.²⁰ Amíg 1931-ben a szuverenitást történelmi anakronizmusnak mondta, addig 1937-ben azt hangsúlyozta: „az állami szuverenitás tagadását [...] szintén nem helyeselhetjük.”²¹ Az 1937-es írásban ehhez képest elemzi a nemzetközi jog természetét is, s lényegében azt az álláspontot képviseli, mint Buza László.²² Megváltozott a tárgyához való alkotói viszonya is. Jogszigorlónaként még azt írta (Somló Bódog szövegére való homályos utalással): „A világtörténelem másodpercmutatójáról nem olvashatók ugyan le jogállapotok: de ha az óra üt, akik ébren vannak, megtudják, hányadán áll a dolog. A világháború ilyen intő óraütése volt az időnek, [...] mert megmutatta, hogy mire vezet az állami szuverenitás[...] feltámadása: nem szabadságra, hanem önkényre. Küzdenünk kell tehát ellene minden erőnkkel.”²³ Ezzel szemben öt év múltán ezt vetette papírra: „A szuverenitás olyan valami, amiért érdemes küzdeni; ha nem is tartozik a szent dolgok közé, mindenesetre azok között van, amik drágák az embereknek.”²⁴

19 *Uo.*, 506–507. p.

20 SZABÓ József: *Szuverenitás (Nemzetközi jogi tanulmány)*. Acta Literarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Francisco-Iosephinae. Sectio Juridico-Politica. Tom. XI. Fasc. 1. Szeged, M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1937. [a továbbiakban: *Szuverenitás (Nemzetközi jogi tanulmány)*. Fasc. 1. (1937)] 176. p. Részletesebben: „...a szuverén államot végeredményben az különbözteti meg a nem szuveréntől, hogy az őt korlátozó nemzetközi jogszabályok tartalma elvileg, rendszerint csak az ő hozzájárulásával alkotható meg, s csupán kivételesen enélkül – a nem szuverén államokat korlátozó nemzetközi jogszabályok tartalma viszont csak kivételesen jön létre az ő hozzájárulásukkal, elvileg, rendszerint anélkül is létrejöhet.” *Uo.*

21 SZABÓ József: *Szuverenitáselméletek*. Acta Literarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Francisco-Iosephinae. Sectio Juridico-Politica. Tom. XI. Fasc. 2. Szeged, M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1937. [a továbbiakban: *Szuverenitáselméletek*. Fasc. 2. (1937)] 404. p. A Fasc. 1.-ben (127. p.) ugyanígy: „nemcsak az a véglét helytelen, amely minden állam szuverenitását tagadja, hanem az is, amely minden állam szuverenitását állítja”.

22 Buza László elméletének leírását lásd SZABÓ: *Szuverenitáselméletek*. Fasc. 2. 361–362. p. Az elmélet referenciája a professzor időközben megjelent új műve, *A nemzetközi jog tankönyve* (Budapest, 1935) lett. Talán mondani sem kell, hogy Buza elmélete továbbra sem volt kritika tárgya.

23 SZABÓ: *Szuverenitás-pályamunka* (1931) 511–512. p.

24 SZABÓ: *Szuverenitás*. (Nemzetközi jogi tanulmány). Fasc. 1. (1937) 9. p. Alf Ross egyik hasonlatát átvéve Szabó így fogalmaz: „[a szuverenitás] drága ékszer, amelyet olyan féltő gonddal őriz minden állam, mint egy erényes nő az ártatlanságát”. *Uo.*, 9. p. Vagy, a fogalom fokozatos jellegére utalva, a Népszövetség elkötelezett hívének, Lord David Daviesnek az egyik művéből vett fordulattal élve: a szuverén állam „önként korlátozhatja magát egy bizonyos határig, de ezt [ti. hogy meddig] éppoly nehéz meghatározni, mint azt, hogy egy fiatal hölgy meddig mehet el erénye kompromittálása nélkül”. *Uo.*, 2. p. (Itt jegyzem meg azt az apró érdekességet, hogy a szuverenitás irodalmában – az államelmélet más területeihez képest – meglehetősen gyakoriak a szexualitásra utaló *bon mot*-k; legutóbb például a skót MacCormick húzott párhuzamot a szuverenitás elvesztésének és a szüzesség elvesztésének egyes aspektusai között, amit a szakirodalom széltében-hosszában idéz, vagy legalábbis ismételtet. Vö. MACCORMICK, Neil: *Questioning Sovereignty. Law State and Practical Reason*. Oxford, Oxford University Press, 1999. 126. p.)

E kontraszt kapcsán számos kérdés felvethető. Mi a változás lényege, vagyis mi a különbség a két elmélet között? Mi volt a változás oka? Volt-e szerepe e „második” elméletnek abban, hogy Szabó 1945 után lényegében²⁵ nem tért vissza a szuverenitás problémájához? Ezek közül – minthogy az első kérdésre adható válasz viszonylag egyszerű, a harmadikra adott pedig a másodiktól függ – igazán csak a második kérdés vethet fel értelmezési és értékelési nehézségeket is.

A változás abban áll, hogy pályamunkájában Szabó a szuverenitást lényegében az *abszolút* szuverenitással azonosította és azt tagadta, kifejezetten *kártékony*nak találva a fogalmat, a két 1937-es írásban pedig egy bizonytalan *relatív* szuverenitás-elméletet²⁶ fejtett ki és a szuverenitás fogalmát *pozitív* tartalommal töltötte meg. Talán mondani sem kell, hogy a két világháború közötti Magyarországon a második álláspont volt a hivatalos ideológiával összeegyeztethető. A második munkában Szabó – alárendelt elemként – megtartotta az első néhány tételét (például a fogalomnak a tudományági megismerés szempontjából vett határterületi jellegéről és fogalmi egységéről: „a szuverenitás-fogalom a nézőpontok pergőtüzében is megtartja egységét” – írta), sőt erősebb érveket is talált egy-egy gondolatához (például azt állítva: az államnak nem fogalmi eleme a szuverenitás).²⁷ Kétségtelen, hogy a megváltozott álláspont mellett is próbált megőrizni valamit a korábbi mű gondolati anyagából, amikor – például – így fogalmazott: a „nem szuverén államok egyre szaporodnak”, vagy ezt írta: „„a nemzetközi jognak csupán az a jellegzetessége, hogy természetes alanyai a szuverén államok, ami pedig csak annyit jelent, hogy alanyai közt szuverén államoknak feltétlenül kell lenniük, de nem azt, hogy minden alanya szuverén állam””.²⁸ Mindennek ellenére az 1931-es mű nemcsak abban különbözik az 1937-estől, hogy amíg az előbbi láthatólag egy kiváló képességekkel bíró végzős joghallgató írta, addig az utóbbit egy érett kutató,²⁹ hanem jellegében is: amit az egyik állít, azt a másik (félszegen) tagadja.³⁰ Ezért olyan drámai (s annak számára, aki csak ezt a művet ismeri: szinte érthetetlen is), amikor a sok tagadás után az 1937-es kötet utolsó mondatában, mint a kivégzőosztagok előtt állók elkeseredett kiáltásaiban, mégiscsak felbukkan valami az eredeti álláspontból: „Ép ezért a szuverenitás nem használható fel jóhiszeműleg arra a politikai szerepre, hogy államok számára belőle kiindulva tételes jogi

25 Leszámitva ti. *A béke értelme* című írását (Budapest, Hernádi, 1946.), amelyben a szuverenitás-probléma újragondolását sürgeti és azt állítja, hogy az államok valódi szabadsága egy „államfőlötti organizáció” létezését feltételezi. „A szuverenitás fogalma ... – írja (36. p.) kicsit megkérdőjelezhetően – az államfőlötti nemzetközi jogi organizációt nemhogy kizárná, hanem egyenesen feltételezi.”

26 Az abszolút és a relatív szuverenitás-elmélet különbsége azzal érzékeltethető, hogy egy fél pohár vízre az előbbi azt mondja: a pohár (fél)ig üres, az utóbbi pedig azt, hogy (fél)ig tele van. A „bizonytalan” jelzőt azok az elméletek kaphatják, amelyek még csak fel sem tételezik, hogy a pohárban lévő víz mennyisége az idők folyamán (történelmileg) változik.

27 SZABÓ: *Szuverenitás*. (Nemzetközi jogi tanulmány). Fasc. 1. (1937) 9. és 124. p.

28 *Uo.*, 125. és 123. p.

29 Későbbi, „kiérleltebb” elméletét egyébként Szabó egy folyóirat-cikkben tömören is összefoglalta; lásd: Hatalom, szabadság, szuverenitás. *Társadalomtudomány*. 1936. 249–259. p. (különlenyomat: Budapest, 1937. 11. p.)

30 Érvelés-módszertani érdekesség, hogy az 1937-es írásokban megjelent a „horváthbarnás dialektika”, ami nyilvánvalóan a mester-tanítvány viszonytal magyarázható. Például az ilyen mondatokban: „Nem azért kötelezhetők az államok rendszerint csupán hozzájárulásukkal, mert szuverének –, hanem azért szuverének, mert rendszerint csupán hozzájárulásukkal kötelezhetők.” SZABÓ: *Szuverenitáselméletek*. Fasc. 2. (1937) 405. p. Ugyanígy: „Nagy államok igazsága lehet a politika, a mi politikánkban azonban az igazságnak kell lennie”. *Uo.*, 11. p.

alapjogokat igényeljük; inkább fordítva: a szuverenitás állását kell leolvasnunk a tételes jogoknak a világtörténelem óralapján álladó mozgásban lévő mutatójáról.”³¹

S mi volt a változás oka? Szabó életrajzából tudjuk, hogy a két írás közötti néhány évben állami ösztöndíjasként tanulmányokat folytatott kül- és belföldön. Bécsben Alfred Verdrossnál és Hold v. Fernecknél tanult nemzetközi jogot (1933/34), itthon pedig – amikor is ösztöndíjas gyakornokként tevékenykedett a szegedi jogi kar nemzetközi jogi, közjogi és jogbölcseleti tanszékein (1934/35) – Buza László és Horváth Barna irányítása alatt állt.³² Az 1937-es írás *Előszava* szerint „elmúlhatatlan hálával” gondolt „Buza László egyetemi ny. r. tanár úr Óméltóságára”, akinek jelentős szerepe volt a bécsi ösztöndíj megszerzésében, s köszönetet mondott két miniszternek és két minisztériumi főhivatalnoknak „kitüntető és feledhetetlen támogatásukért”, mert „állami tanulmányi segély útján” ők hártották el a munka „megjelenése elé tornyosuló anyagi akadályokat”.

A nézetek gyors megváltozásának okára – elvileg – három magyarázatot adhatunk. A hivatalos nézeteknek való behódolás, a szakmai álláspontnak a különböző érvek súlya alatti megváltozása, és az a finom dresszúra, amit a kipárnázott, de nagyon is kemény és kegyetlen hierarchiával bíró magyar egyetemi világban az idősebb pályatársak képesek gyakorolni a pályájukat éppen megkezdő fiatalokra nézeteik alakítása terén. Ma már valószínűleg nem tudjuk megállapítani, hogy melyik volt a valódi ok. Pusztán intuitív alapon és az egyéb körülményeket is mérlegelve én az elsőt kizárom, vagy legalábbis szerepét minimálisra korlátozom, és Szabó József elméletének megváltozását elsősorban a harmadik, kisebb részben esetleg a második körülménynek tudom be. Igaz, erre nincs *közvetlen* bizonyítékom, a fent részletezett történet azonban *közvetve* ezt támasztja alá. Kielezve fogalmazhatunk úgy is, hogy Buza László a „Tekintetes Karl!” kezdetű, levélformában megírt véleménnyel (Horváth Barna jóváhagyása mellett) egy politikailag motivált pofont adott a fiatal Szabó Józsefnek – olyat, amelyet ugyanez idő tájt egyébként Horváth Barna is kapott Moór Gyulától.³³ A „pofon” *pro forma* szakmai érvekre hivatkozott, de azok

31 SZABÓ: *Szuverenitáselméletek*. Fasc. 2. (1937) 405. p.

32 1935-ben elköltözött Szegedről és Budapesten gyakorló jogász lett; előbb a Pénzügyminisztériumban vállalt munkát, majd a budapesti törvényszéken (1940-től bíróként). Életének e korszakáról lásd Szabadfalvi József: *Egy európeér jogtudós emlékezete*. megj.: SZABÓ József: *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Miskolc, Bíbor, 1999. 198–199. p.

33 A magyar jogelméleti gondolkodás történetében alkalmasint megemlítik, hogy Horváth Barna és Moór Gyula *szakmai* nézetkülönbségei mögött végső soron *politikai* nézeteik eltérése állt. Konfliktusuk ugyanakkor *erkölcsi* habitusuk különbségére vezethető vissza. Ezért Moór híres megjegyzését „az állam kenyeréről” talán nem túlzás „politikailag motivált pofonnak” minősíteni. Önéletrajzi naplóbejegyzésében Horváth Barna így fogalmazott: „[Moór] anarchistának, kozmopolitának és pacifistának nevezett. Mivel a ’határok spiritualizálódásáról’ írtam, Titulescu csatlósának nyilvánított, és a kisantant zászlóvivőjének. Mivel tagadtam azt, hogy legfőbb kötelességünk volna meghalni a hazáért, rám fogta, hogy én az ilyen kötelesség létezését általában tagadom. Úgy gondolta, hogy nekem konformnak kell lennem a rezsim politikai nézeteihez, mivel én a magyar állam kenyerét eszem.” HORVÁTH Barna: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45-től*. Ford.: Nagy Endre. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 1993. 77. p. Érdekes, hogy a magyar jogtudományi gondolkodásnak e roppant kártékony mondata („a tudós álláspontja legyen konform annak a rendszernek az elfogadott nézeteivel, amelynek ’a kenyerét eszi’”) egy harmadik Szegedről induló gondolkodó, Bibó István műveiben is hangsúlyt kapott – igaz, némileg más kontextusban és kritikailag –, amikor a közélet „hazug, öncsaló konstrukcióiról” beszélt; lásd például az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem* című írását. (Az ún. szegedi iskoláról áttekintő jelleggel lásd SZABADFALVI József: Volt egyszer egy „szegedi iskola”. A szegedi jogi kar szerepe a magyar jogbölcseleti gondolkodásban. *Szeged*. 2000/11. 37–39.) Az is megjegyzésre érdemes, hogy a tudós nézeteinek rendszer-

mögött politikai nézetek különbsége állt; s ez feltételezhetően az ő esetükben is erkölcsi habitusuk különbségével volt kapcsolatban. Aki az *establishment* világába akar belépni, annak el kell fogadni az *establishment* ítéleteit, ideológiáját és szellemét – jelezte a fiatalember számára bírálatával a professzor úr. A fiatalember pedig tanult.³⁴

konform voltával kapcsolatos elvárás ezekben az időkben nem egészült ki azzal a még kártékonyabb követelménnyel, hogy a tanítványok nézetei igazodjanak a tanáraikéhoz.

34 Itt fejezem ki köszönetemet ezen írás kézirati változatához fűzött megjegyzéseiért Fekete Balázsnak, Kőnczöl Miklósnak, Paksy Máténak, Sólyom Péternek és Varga Csabának. Ugyancsak köszönöm Révész Béla ösztönzését, valamint a levéltári iratokkal és a kéziratossal anyagokkal kapcsolatos fáradozásait.